

□ Svetlana HAPAEVA¹

КЪРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ СЪЗ ХАЗНАСЫНЫ БУСАГЪАТДАГЪЫ БОЛУМУНУ ЭНЧИЛИКЛЕРИ

Аннотация

Бу иште къарачай-малкъар тилни сѣз байлыгыны бусагъат болумуна къаралады. Статьяны бююнлюкде магъаналылыгы – илму-техника прогрессни ѳсгени бла, джашауну джангыра баргъаны бла биргелей, къайсы тилни да къурулушунда, артыкъ да лексикасында уллу тюрлениуле болгъанлары, адам санлары аз миллетлени (аланы ичлеринде къарачайлыла бла малкъарлыланы да) тиллерини мындан ары сакъланлыкларына, ѳсериклерине, айнырыкъларына къоркъуу болгъаны бла байламлыды. Ишни мураты – къарачай-малкъар тилни сѣз хазнасыны бусагъатдагы болумун ачыкълауду, Къарачай бла Малкъарда тил бла байламлы халны тюрлендирир мадарланы тинтиуду.

Баш магъанасы сѣзле: тил, сѣлешу, сѣз хазна, тыш тилледен кирген сѣзле, джангы сѣзле, эскирген сѣзле, лексика, тилни джоруклары, миллет энчиликни сакълау, тилни хайырландырылгъан сфералары, тил бла байламлы болум, саулай миллет джюрютген тил, миллетни бир къаумлары джюрютген тил.

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ЛЕКСИКИ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается современное состояние словарного состава карачаево-балкарского языка. Актуальность работы обусловлена сложившейся языковой ситуацией, когда реальностью становится угроза исчезновения языков малочисленных народов, в том числе и карачаево-балкарского языка. Цель исследования – анализ языковой ситуации, сформировавшейся в регионах проживания носителей карачаево-балкарского языка – в Карачаево-Черкесской и Кабардино-Балкарской Республиках. Для решения существующих проблем в языковом строительстве требуется постановка новых задач, соответствующих новым условиям, отвечающих требованиям времени. В статье предлагается ряд мер, направленных на сохранение, возрождение и развитие национального карачаево-балкарского литературного языка, функции которого в настоящее время в основном ограничиваются использованием его в качестве разговорного языка, обслуживающего хозяйственно-бытовую сферу.

Ключевые слова: карачаево-балкарский язык, речь, словарный состав, заимствованная лексика, законы языка, общенародный язык, лексика ограниченного употребления, языковая ситуация, сохранение национальных языков, развитие языка, формирование национальной идентичности, сферы функционирования языка.

CHARACTERISTICS OF THE CURRENT SITUATION OF KARACHAY- BALKARIAN LANGUAGE

Abstract

The article discusses the current state of the vocabulary of the Karachay-Balkarian language. The relevance of the work is due to the prevailing linguistic situation, when the threat of the extinction of the languages of small peoples, including the Karachay-Balkarian language, becomes reality. The purpose of the study is to analyze the language situation that has developed in the regions where the native speakers of the Karachay-Balkarian language live – in the Karachay-Cherkess and Kabardino-Balkarian republics. To solve existing problems in language construction, it is necessary to set new tasks that meet new conditions that meet the requirements of the time. The article proposes a number of measures aimed at preserving, reviving and developing the national Karachay-Balkarian literary language, whose functions are currently mainly limited to using it as a spoken language serving the domestic sphere.

Key words: Karachay-Balkarian language, speech, vocabulary, borrowed vocabulary, laws of the language, nationwide language, vocabulary of limited use, language situation, the preservation of national languages, the development of the language, the formation of national identity, the sphere of functioning of the language.

¹ Хапаева Светлана Магомедовна, кандидат филологических наук, доцент, Карачаево-Черкесский государственный университет, e-mail: Khapaeva.sveta@mail.ru.

KARAÇAY-BALKARCA DİLİNİN MEVCUT DURUMUNUN ÖZELLİKLERİ

Özet

Makalede Karaçay-Balkar dilinin kelime dağarcığının mevcut durumu incelemektedir. Eserin önemi, Karaçay-Balkar dili de dâhil olmak üzere küçük halkların dillerinin yok olması tehdidinin gerçeğe dönüştüğü mevcut dilsel durumdan kaynaklanmaktadır. Çalışmanın amacı Karaçay-Balkar yerlilerinin yaşadığı bölgelerde oluşan dilsel durumu Karaçay-Çerkes ve Kabardey-Balkar Cumhuriyetleri'nde analiz etmektir. Dil yapımında var olan sorunları çözmek için, zamanın gereksinimlerini karşılayan yeni görevlerin oluşturulması gerekmektedir. Makalede, işlevleri artık büyük ölçüde ekonomik ve iç alana hizmet eden bir konuşma dili olarak kullanılmasıyla sınırlı olan ulusal Karaçay-Balkar edebi dilini koruma, canlandırma ve geliştirme amaçlı bir dizi tedbir önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karaçay-Balkar dili, konuşma, kelime bilgisi, ödünç alınmış kelime bilgisi, dil kanunları, ülke çapında dil, sınırlı kullanılan kelime bilgisi, dil durumu, ulusal dillerin korunması, dilin gelişimi, ulusal kimliğin oluşumu, dilin işleyiş alanı.

Белгилисича, дуняда бир тил да, кеси джангызлай, башха тилле бла байламлы болмай, ала бла келишмей, не айнымайды, не сакъланмайды, не да аны джюрютгенлени излемлерин толусу бла баджаралмайды. Тиллени бир-бирлери бла келишиулери эсеби – бир тилден бир тилге сөзле киргенлери. Башха тилледен кирген сөзлени кючю бла хар миллет тилни да сөз хазнасы ёседи, байынады. Тил илму бла кюрешген алимлени айтханларына кёре, бир-бирлери бла байламлылыкъ джюрютген тиллени илму джаны бла тинтилген дараджаларын алыб кьарасакъ – фонетиканы, лексиканы, морфологияны эмда синтаксисни – ала башха тилледен кирген тюрлениулеге бирча бойсунуб бармайдыла, сөз ючюн, джангычылыкъны кьаллайы да алгъы бурун сөз хазнада ачык кёрюнеди, танылады, эм учхара уа тюрлениуле тилни таууш тизгинине эмда грамматикасына (морфология бла синтаксисге) джетедиле. Къайсы тилни да сөз байлыгыны ёсген, кёбейген, айныгъан джоллары, мадарлары бирчады. Ол мадарланы бири – башха тилледен сөз алыуду. Бир тилден башха тилге кечген сөзлеге бирер белгили магъананы джюрютген таууш кьауумгъача кьараб кьоймайбыз – ала бизни бир башха миллетни маданияты бла байламлы этедиле, джангы затланы билиуге, башха халкъны миллет энчиликлерин, дунягъа кёз кьарамын, юй турмушларын, адеб-адетлерин, джорукъларын, динлерин, дагъыда алача башха затларын ангыларгъа себеб боладыла.

Дуняда болумгъа кьарасак, кызыу баргъан лингвистикалыкъ процессле, халкъланы бир-бирлери бла келишиулери хар миллет тилни да сөз хазнасында танылады: къайсы тилге да джангы сөзле эмда ангыламла кьошуладыла, башха тилледен кирген сөзлени юсю бла миллетле бир-бирини социал-экономикалыкъ эмда маданият-тарих болумларындан хапарлы боладыла.

Къарачай-малкьар тилде да башха тилледен кирген сөзле ёмюрледен бери тюбейдиле: аланы эм эртдегилерине грек тилден (*кьарамтил, клиса, эриш, фонар, афенди, монах, тамал* д.б.), хоншу ибери-кавказ тилледен (*бау, быкъы, герох, шыбыла, зынтхы, хаух, хомух, хауле, шапа* д.б.), кечирек заманлада – кьаджар, араб тилледен (*абдез, апас, ант, дин, кьумач, джан, маймул, мухур, намаз, принч, шекер, шахар, умут, устаз, адабият* д.б) кирген сөзлени санаргъа боллукъбуз.

Къарачай-малкьар тилни сөз кьурамында араб сөзле иги уллу орун аладыла. Ала кьуру дин бла байламлы туююл, джашауну хар не джаны бла да байламлы сфералагъа киредиле. Алайды да, бизни тилибизни сөз хазнасыны кьуралыуунда араб эм кьаджар тилледен кирген сөзлени уллу магъаналары барды.

Онтогузунчу ёмюрню аягында къарачай-малкъар тилни сёз байлыгына орус тилден кирген сёзле кшошулуб тебрейдиле (*кюпсе, балинса, гарадауай, старшина, прустоп* д.б.). Джыйырманчы ёмюрню ал джылларындан башлаб, орус тил къарачай-малкъар тилни сёз хазнасыны ёсюмюне кючлю халда къатылады. Артыкъ да бек орус тилни кючю къарачай-малкъар тилни джасмасы кириллицагъа кёчгенден сора танылады: ары дери джюрюб тургъан араб сёзлени таргъа тыя, кесине кенг орун ала, орус сёзле джашауну не джанында да, къайсы санагъатда да – окъууда, билим алыуда, суратлау чыгъармачылыкъда, саулукъ сакълауда, битим ёсдюрюуде, малчылыкъда – кенг джайыладыла.

Бусагъат заманны алыб къарасакъ, къарачай-малкъар тилни сёз хазнасына орус тилни къатылгъанын 1930-чу джыллада болум бла тенгleshдирирге боллукъбуз, нек дегенде, орус тилден эмда орус тилни юсю бла индоевропалы тилледен кирген сёзле лексикабызда асыры уллу орун алыб барадыла.

Къайсы тилге да башха тилледен сёзлени кириулери, кшошулуулары – ол объективли джорукъду, аны тыяргъа бир миллетни да, бир адамны да къарыуундан келлик туююлду (Улаков 1994: 75). Башха тилледен кирген сёзле, джашауну тюрлене баргъаны бла, илму-техниканы ёсгени, айныгъаны бла байламлы, дунягъа джаратылгъан джангы затланы атларын белгилер ючюн алыннган сёзле болсала, айхай да, киши къайгырлыкъ болмаз эди.

Алай а кертилик болум андан бираз башхаракъды – сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде болмагъан сёзлени бизни тилибизге кшошулгъанлары – ол тилни байындыра эсе, кеси тилибизде бурундан бери джюрюб тургъан сёзлени орнуна тыш тилледен алыннган сёзлени хайырландырыу а – тилибизни джарлы этеди, эркин джюрюб тургъан сёзлени унутдурады. «Бир тилден башха тилге кирген лексикалыкъ элементле бир тилни башха тилге бойсунууну биринчи атламыды», - деб джазады алим Л.П. Крысин кесини «Бусагъатдагъы джамагъатчылыкъ джашауда башха тилледен кирген сёз» атлы ишинде. (Крысин 1996:19).

Быллай болум алимлени, школ устазланы, джазычуланы, кеси тиллерин билген, сюйген адамланы барын да джарсытады, алай а халны тюзетирге, тюрлендирирге бек кыйынды. Бу проблема къуру адам санлары аз болгъан миллетлеге ауур тийиб кълмайды, талай миллион адам джюрютген, хайырланнган тиллеге да джетеди башха тилледен оюмсуз сёз алыуну зараны (Солганик 2010: 127). Сёз ючюн, орус тилни дараджасы тюшюб барады, орус тилде инглиз тилден кирген сёзле хыйсабсыз кёб болуб барадыла деб, алимле, белгили адамла къайгырадыла, ол огъай эсенг, кърал тамадала да, орус тилни болумуна джарсыб, талай мадар табыб, ишни тюрлендирирге кюрешедиле.

Къайсы кърал да, кеси тилин сакълар ючюн, аны тыш тилледен кирген сёзледен тазаларгъа кюрешеди. Джамагъат къурулушла, алимле, кърал тамадала бу проблемагъа алай бек нек къайгырадыла экен, не боллукъду, адамла кеслерини сёзлерини орнуна башха тилледен кирген сёзлени джюрютселе, деген сорууну бусагъатлада бек кёбно ауузундан эшитирге боллукъбуз. Къайгырыуну сылтауу уа буду: тил – ол къуру тюрлю-тюрлю магъаналаны танытхан белгилени, таууш къауумланы низамы туююлду, къайсы тил да адамны да, саулай джамагъатны да джашауун къуаргъа мадар берген, хар кимге да миллет энчилигин ангыларгъа болушхан шартды. Къайсы миллетни да кесини энчи бетлилиги, аны кългъан халкъладан айыргъан ышанлары болургъа дурусду. Ол себебден тил – бир миллетни кългъанладан айыргъан башхалыкъны, энчи бетлиликни сакълауда баш магъаналы излемди (Алпатов 2015: 21). Дуняда эм кёб адам джюрютген тиллени бирине саналгъан орус тилге оруслула алай къайгыргъан джерде, биз, гитче халкъ, тас бола тургъан тилибизге джюз кереге бек къайгырыргъа керек эдик.

Бизни тилибизни ёсюмюнде бу кёзюуледе джангы шартла эслендиле: бир джаны бла, тилни сакълаугъа, аны айныууна къайгъырыу, экинчи джаны бла да – къарачай-малкъар тилни кесини ёсююнде джангы белгиле, джангы ышанла таныладыла. Сёз ючюн, бютеу халкъ джюрютген лексикагъа кирген, джашауну тюрлю-тюрлю сфераларында да (юй турмушда, илмуда, техникада, экономикада, политикада, санатда, дин бла байламлы къуллукълада, спортда, дагъыда алача башха сфералада) бусагъатлада эркин хайырландырылыб тургъан, этимологияларына кёре уа тыш тилледен алыннган сёзле эмда айтыула къарачай-малкъар тилни джюрютгенлени сёз байлыкъларыны тамалын къурагъан къауумгъа киредиле дерге боллукъбуз. Къарачай-малкъар тилни бусагъат болумуна къарасакъ, бир затны ажымсыз кёрлюкбюз:

1) башха тилледен кирген сёзлени саны ахыр джыллада кёбден кёб бола барадыла;

2) башха тилледен кирген сёзле, кесибизни сёзлерибизни унутдура, аланы орунларын ала, сёз хазнабызгъа уллу заран саладыла.

Алай а бу болумну къуру къара, негатив бетден кёрюрге да болмаз: тыш тилледен алыннган сёзле бла хайырлана, адам кесини билимин, ангысын ёсдюрген, айнытхан бла къалмай, тилни алгъаракъ заманлада болумун бусагъат болуму бла, бусагъат болумун да келлик, боллукъ заманлары бла байламлы этеди. [Винокур 1991: 110]. Саулай къралда къурашдырылгъан тил болумну эсге алмай, тилге джангы сёзлени кёшулгъанларын халкъ-экономика тюрлениуле бла байлашдырыб кёюргъа болмаз, нек дегенде, башха тилледен кирген сёзле бизни ана тилибизде кеслерине тенг магъаналы сёзле табмайдыла. Алайды да, тилибизге бусагъатлада кирген сёзлени алыб къарасакъ, аланы асламысына къарачай-малкъар эквивалентле джокъдула, сёз ючюн, *аниматор, адреналин, бейдж, блог, блогер, бонус, волонтер, гаджет, аккаунт, менеджер, гастарбайтер, гламур, горячая линия, кофе-брейк, лизинг, омбудсмен, офлайн, онлайн, пиар, паркинг, риелтер, спред, тренд* эмда башхалагъа (Комлев 2008:6). Бу тукъум сёзлени кеси тилибизге кёчюребиз десек, аланы магъаналарын талай сёзню неда сёзтутушну болушлугъу бла берирге боллукъбуз, сёз ючюн: *омбудсмен* - «не кесини иннет излемина кёре ишлей, неда кърал къуллукъну толтура, тюзлюкню, гражданланы эркинликлерин джакълагъан адам»; *офлайн* – «интернетге джалгъанмагъанлай ишлеген»; *паркинг* – «машиналаны салыргъа джораланыб ишленген джабыкъ межам неда джер тюбюнде гараж», *блог* – «адамла, интернетде бир-бирлери бла келишир, байлам тутар ючюн къуралгъан, журнал, дневник маталлы джазылгъан, картла салыннган хапар» д.а.к. Алайды да, орус тилден, неда орус тилни юсю бла башха тилледен бу джангы ёмюрге келе тургъан сёзлени кеси тилибизге кёчюребиз десек, бир сёзню орнуна талай сёзню хайырландырыргъа керек болабыз, алай этсек а, дуняда тилни юсюнде джюрюген баш джорукъланы бирине – сёлешген неда джазгъан адам, кесини кючюн не къадар аяб, аз мадарла бла кёб информация берирге тырмашыууна – къаршчы болабыз. Къарачай-малкъар тилни бусагъат болумун кёргюзтген, джангы лексикадан къуралгъан сёзлюкле алкъын джокъдула, алай а алгъаракълада чыкыгъан сёзлюкlege къараб, къайсы бирибиз да кесибизникилеге санаб тургъан сёзлени тинтиб башласакъ, бек сейир затла эслерикбиз: тереннге кирмей, сёзлюкде «а» харифге башланнган сёзлени алсакъ да, ал бетледе огъуна къарачай-малкъар тилге башха тилледен кирген сёзлени табарыкъбыз, сёз ючюн: *аба, абдез, абезек, абычар, агурча, адабият, адалат, адеб, адеж, адет, аджал, аждагъан, азаб, азат, азан, азбар, айбат, айыб, акъыл, алам, алим, амал, аманат, амин, ант, апас, асыл, ауаз, ахыр, ахырат, ашхам, афенди* (Къарачай-малкъар-орус сёзлюк 1989: 15-98), дагъыда былача талай сёз – аланы асламысы бютеу миллет джюрютген сёзлени къауумуна киреди, бир-бирлери унутулгъандыла, джюрюмейдиле, сёз ючюн, *адалат* - араб тилден кирген, «тюзлюк, джан басмау» деген магъананы тутхан сёз бусагъат заманда эскиргенди, миллетни асламысы аны

билмейди, *anas* деген къаджар сёз да лексикабызны аз джюрютюлген къауумуна кёчгенди. Башында келтирилген сёзлени эмда алача талайны башха тилледен киргенлерин филология джаны бла билими болгъан адамла биледиле, миллетни асламысы уа аланы кесибибизни энчи сёзлерибизге санайды, нек дегенде, ала къарачай-малкъар тилни джюрютгенлени сёз хазналарыны тамалын къурайдыла, кеслерини фонетика тюрсюнлерин тюрлендириб, къарачай-малкъар тилни грамматика джорукъларына бойсунуб, тилде орналгъандыла, алагъа къарачай-малкъар тилни аффикс морфемалары къошулуб, джангы сёзле да къураладыла: *намазлыкъ, азатлыкъ, айбатлыкъ, акъылманлыкъ* дагъыда башхала. Аны себебли бу къауум сёзлени башха тилледен киргенлерин белгилерге джангыз этимология тинтиу мадар береди. Алайды да, къарачай-малкъар тилде бусагъат заманда кючлю тюрлениуле барадыла: орус тилден эмда орус тилни юсю бла европалы тилледен хыйсабсыз кёб сёзле киредиле, ол процесс бизни сёз хазнабызны байындырады - анга джангы сёзле, ангыламла къошуладыла; лексиканы бай этген бла къалмай, джангы сёзле затлагъа ат атауну мадарларын ёсдюредиле, аны бла бирге миллетни тил бла келген суратын кенгертедиле, сёз байлыкъны фондларын ёсдюредиле. Бизни заман илмуну, техниканы кемсиз дженгил айныгъан кёзююю. Джашаугъа джангы затла чыкъгъанлай тургъаны себебли, аланы барына да, белгилисича, къарачай-малкъар тилде тыйыншлы эквивалент табылыб бармайды, сора, башха тилледен кирген сёзлени джюрютмей, аланы кеси тилибизге кёчюрейик десек, башында айтханыбызча, бир затны эсгерирге боллукъбуз: кёчюргенибиз узун болады, асламысына ол эки неда андан да кёб сёзден къуралады, башха тилледен алынган сёзле уа къысха, кескин боладыла. Тенгleshдирейик: орус тилни юсю бла кирген *телескоп* деген сёз къарачайча «джулдузлагъа, планеталагъа затха къараучу оптика прибор» деб бериледи; *монополист* - «бир затны ишлерге, сатаргъа, хайырландырыргъа эркинликни къолда тутхан»; *коллегия* - «тамадалыкъ, оноу этерге буюрулгъан, бегиген талай адам»; *иероглиф* - «толу оюмну, сёзню бёлюмюн неда тауушун белгилеген белги»; *деканат* «факультетни административ-окъуу управлениеси» д.б. (Русско-карачаево-балкарский словарь 1965). Кёргенибизча, башха тилледен кирген сёзлени къарачай-малкъар тилге кёчюрюр ючюн да, асламысына тыш тилледен кирген сёзлени хайырландырабыз. Бюгюнлюк джашаугъа да илму-техника прогресс энтда джангы затла келтиреди, алагъа да джангы атла керекдиле, сёз ючюн, *интернет, сайт, гаджет, процессор, маркет, менеджер, шопинг, парламент, бутик, презентация, пиар, ипотека* дегенча сёзле тилден къурусала, табсызыракъ боллукъду. Бу тукъум сёзлени талайы, сёз ючюн, *фэйк, флешмоб, фейсконтроль, фаст-фуд, ток-шоу, толерантность, транш, трафик, тренд, тюнинг, спред, резюме, риэлтер, ресепшн, пиар, омбудсмен, офлайн, онлайн, ник, номинант, мессенджер, мотивация, логистика, кластер, креатив, квест, интерактив, имидж, дайвинг, дисконт, дресс-код, гастарбайтер, гламур, гуглить, волонтер, бутик, бонус, блокбастер, блог, блогер, аккаунт* дегенчала, тилибизге джангы кире турадыла, миллетни бир къаууму аланы магъаналарын алкъын иги да билмейди (Захаренко, Комарова и Нечаева 2003: 7). Джашаугъа тюрлю-тюрлю джангы затла чыкъгъаны бла биргелей, джангы санагъатла да ачыладыла, аны себебли джангы усталыкъчы сёзле да керек боладыла, сёз ючюн, *провайдер, маркетолог, логистик* д.а.к.

Ана тилни сыйы тюше баргъаны, джюрюгени къуру юйюрню, юйдегини ичинде болгъаны, не кърал-административ къуллукъда, не праволукъ, не илму-техника сфералада хайырландырылмагъаны себебли, джаш адамланы тиллеринде башха тилледен кирген сёзле айырыб кёб джюрюйдюле – ёсе келген тёлнюю акъылы бла, кеси тилинде сёлешген – ол къарангы, бусагъат джашаудан хапары болмагъан адамды (джаш адамланы тиллеринде - «отстой»).

Ол себебден тилибизде, башха тилледен алыныб, литература тилге кирмей, сёлешиу тилде джюрюген сёзле бусагъатдагъы кьарачай-малкъар тилде иги танг орун аладыла. Быллай сёзле асламысына джаш адамланы тиллеринде джюрюйдюле: *прикол* «чам, оюн», *приколист* «чамчы, оюнчу», *прикид* «кийим», *бабки* «ахча», *кайф* «зауукъ», *общага* «общезитие», *шпора* «шпаргалка», *зачетка* «зачётла салыннган китабчыкъ» дагъыда башхала.

Бу кьауум сёзле да, кьарачай-малкъар тилни грамматикасыны джорукъларына бойсунуб, кеслерине аффиксле кьоша, сёзтутушла кьурай, болушлада, санда, бетде дегенча тюрлене, джаш кьауумну сёз байлыгъында кеслерине орун ала барадыла: *«кайф тутаргъа»*; *«ол аллай приколистди»*; *«общагадан чыгъаргъандыла»*, *«шпораланы тас этгенди»*; *«зачеткагъа салдырыргъа»*; *«бабкаларынгы чыгъар»* дагъыда ала кибик.

Окьуу-билим алыу да, иш-къуллукъ бла, тёрелик-ёкюллюк бла, саулукъ сакълау бла байламлы кьагъыт джюрютюу да, дагъыда бюгюнлюкде эм магъаналы затланы бири – дуниядан хапар (информация) алыу – барысы да орус тилни юсю бла бардырылгъаны себебли, башында айтылгъанча, орус тил кьарачай-малкъар тилни джашауну хар не джанындан да алмашдырыб, орунсуз этиб баргъаны хакъды. Бу болум, алай демеклик, кьарачай-малкъар тилни орну кьуру сёлешиу тилни дараджасына тюше баргъаны миллет ангылары мийик болгъан алимлени, устазланы, джазычуланы кьайгыртады. Аланы бири - белгили поэт Лапанланы Билалды. Миллет тилин орус тил кючлегенинден сакълар муратда, тыш тилледен кирген сёзлени кеси тилибизге кёчюрюрге неда аланы орунларына кеси тилибизден сёзлени салыргъа, эскирген сёзлерибизге, джангыдан джан бериб, джангы джашау берирге кюрешеди чыгъармаларында назмучу. Анга дери хайырландырылыб тургъан мадарла аны ич дуниясын ачыкъларгъа, кёлюндегин айтыргъа хыйсаб бермеселе, Билал кеси джангы сёз кьурайды. Сёз ючюн, «учакъ» деген сёзню алыб кьарайыкъ. Бу магъанада джыйырманчы ёмюрню ал сюреминде «учхуч» деген сёзню джюрютюрге кюрешген эдиле. Алай а, ол кёзюуледе джазычула, назмучула кеслери кьурагъан сёзлени талайыча, ол сёз тилде орналмады, унутулду. Билал кесини «Джаны болгъан затладыла назмула» деген чыгъармасында: «Сёзде узакъ ёмюрлюле да бар. Аджаллары кьысха джетгенле да бар», - деб джазады. Ол кеси кьурагъан сёзню ёмюрю кьаллай бир боллугъун да джашау кёргюзюр. Билалны назму тизгинлеринде джангыз *учакъ* деген сёз тюбей кьалмайды: алада *узай*, *джыйлайма* (хапар джелден) *бурагъым*, *тагъайым*, *адамчыла* дегенча сёзле кёребиз.

Тилде орналамыдыла, «биркюнлюкле» болуб, унутуламыдыла, Билал кьурагъан сёзле тилни сёз кьурау джорукъларына бойсунадыла, сёз кьурау мадарладан тышына чыкьмайдыла, аланы бузмайдыла, нек десек, ала тилде джюрюген, кенг хайырландырылыб тургъан сёзлени юлгюлери бла кьуралгъандыла. Сёз ючюн, *адамчыла* деген сёз *малчыла*, *кьойчула* деген, тилде бурундан келген сёзле бла бир тизгинде бериледи, тамам алача кьуралгъанды.

Белгилисича, джыйырманчы ёмюрню отузунчу джылларында ары дери джюрюген джазма традициясы унутулгъан тилибизге, араб тилни иги билген джазычуланы, назмучулары, устазланы кючлери бла, араб тилден сёзле эркин кьошуладыла. Аланы, кесек заман кетгенлей, орус тилден эмда орус тилни юсю бла башха тилледен кирген сёзле алмашдыргъанлары да белгиледи. Алай а Лайпан улу ол кьауум сёзлеге да экинчи кере джашау берирге дыгалас этеди, сёз ючюн, Билалны назму тизгинлеринде *джумхуриет*, *шийир*, *сание*, *рух*, *уммет*, *хапис*, *хурриет*, *махкемени юеси*, *инкьыйлабчы*, *анаяса*, дагъыда былача башха сёзле аслам тюбейдиле. Бу кьауум сёзле джыллары келген адамланы талайыны алкъын эслеринде болурла. Аладан сора бюгюнлюкде дин джаны бла окьуулары болгъанла эмда миллет тил бла, тарих бла кюрешген алимле ачыкъларыкъдыла ол сёзлени магъаналарын. Газетледе, китаблада, окьуу-билим алыуда

бу тукъум сёзле кенг хайырландырылсала, кёбчюлюкге белгили болуб, тилде эркин джюрюрге да боллукъ эдиле.

Сёзлени тилден тас бола баргъанлары неда аз джюрютюлгенлери, аланы орунларына башха сёзлени хайырландырылгъанлары, джангы сёзле къошулгъанлары – бу процессле бары да миллетни, кёбчюлюкню джашауунда бола келген тюрлениуле бла къысха байланыбдыла. Башында айтылгъаныча, джашаугъа джангы чыкыгъан затланы, ангыламланы белгилер ючюн, джангы лексика мадарла керек боладыла: джангы сёзле къурау, ары дери хайырландырылыб тургъан сёзлеге джангы магъана бериу, сёзню магъанасын тюрлендириб, джангы сёз къурау, сёзлени магъаналарын бир-бирлеринден айырыу, кёб магъаналы сёзню бир неда талай магъаналарыны эскиргенлери, эскирген магъаналаны джангырыб, кенг джюрюгенлери – была барысы да джашауну излемине кёре боладыла. Джашауну тюрлене баргъаны, тилле арасы байламлыкъ ёсгени себебли, хар къайсы тилни да къурулушуну тюрлю-тюрлю дараджаларыны барысын да (таууш тизгининде, сёз къурауда, айтым къурау джорукъларында), аз-кёб болса да, тюрлениуле тюбейдиле. Алай а артыкъ бек, айтханыбызча, бу тюрлениуле тилни сёз хазнасында, сёз байлыгында кёрюнедиле. Илмуну, адабиятны, тин байлыкъны ёсюю, айныуу сёз хазнабызны ёсююн, айныуун белгилейди.

Бу болумда тамада къауумну аллында уллу борчу барды – джаш тёлню кеслерини тиллерине ыйлыкъмазгъа, аны сакъларгъа, кеси тиллерини дуняда болмагъанча сейирлигин билирге, сёлешген заманларында, амалсыз керекли болмаса, башха тилледен кирген сёзлени хайырландырмай, тилибизни таза тутаргъа ангыларын бурургъа.

Джаш адамланы сёлешиу тиллерини лексикону терен болмагъаны кимге да ачыкъды. Бу проблема джюрюмсюз неда аз джюрютюлген сёзле бла байламлы туююлдю – тилде эркин джюрюген сёзлени магъаналары да бусагъатдагъы сабийлеге белгисиздиле. Аллай болум къуру шахарлада ёсген сабийлени араларында тюбейди десек, джангыллыкъбыз: элчи сабийле бла шахарда ёсгенлени тиллеринде бусагъат заманда, школну, телевидениени, интернетни, сабий садланы ючюнден, уллу башхалыкъ джокъду. Аны юсюне да, ата-аналаны, сабийлерине кеси тиллеринде сёлешмей, окъутмай, къуру орус тилни юретирге кюрешгенлерин эсге алсакъ, келир тёлюлеге тилибиз къаллай сьфатда джетеригине терен сагъыш этерчады.

Къарачай-малкъар тилни бусагъат болумуна аны джюрютгенлени къайсысы да ёкюнюрчады, нек дегенде, джазыучула бла назмучуланы чыгъармаларында болмаса, джазма тил алай хайырландырылмайды: къарачай-малкъар тилде бюгюнлюкде не илму ишле джазылмайдыла, не кърал джумушланы баджарыргъа джарашдырылгъан къагъыт джюрюмейди, сёлешиу тил а жаргон халны дараджасына тюшюб, адабият мардаларын джоюб барады. Къарачай-малкъар адабият тилни къарачай вариантында селешгенлеге джораланыб басмаланган «Къарачай» газетни бетлеринде джазылгъан затланы тиллери асыры къыйындан, аланы окъуб чыгъаргъа сан бир адамны амыры тартады.

Аны себебли, тилни бусагъатдагъы болумуна, мындан ары джашаууна айырыб эс бёлюрге эмда оюм этерге дурусду: биринчиси, адамланы иннет излемлери, кереклери таркъая барадыла – юйюрню, юйдегини ичинде да миллет тилни, миллет энчиликлени, ёмюрледен сакъланыб келген адеб-адет джорукъланы сыйлары къалмагъанды; экинчиси - кёбюсюню ангыларын мухоллукъ, тирисизлик, джалкъаулукъ онглаб барады, сёз ючюн, бюгюнлюкде адамланы кеслерине иш ачаргъа мадарлары барды: тюрлю-тюрлю фирмала, офисле къураб, алагъа ат атайдыла. Кеси тиллеринде эшитилгени да таб, магъанасы да келишген атны излер ючюн, мыйыларын ишлетиб, сагъыш этиб, атланы кеслери къуараргъа хыйсаблары джетмей, тынч джол бла баргъанны сайлаб, магъаналарын да кескин билмегенлей, орус тилде неда европалы

тилде джюрюген атланы атайдыла, сёз ючюн, гитче тюкенчик ачхан да аны атына не «Версаль», не «Рим», не «Верона» атарыкъды, аланы да ингилиз тилде джаздырыб.

Адамланы кеси миллетчилик ангылары къарыусуз бола барады. Бизден сора бир башха миллетде да болмагъан, къартха хурмет бериу бла, тишируну сыйын кёрюу бла, джангы юйдеги къурау бла, сабий ёсдюрюу бла, къонакъны сыйлау бла, дагъыда алача кёб затла бла байламлы сейирлик адетлирибизге джаш адамланы асламысы: «Ала бусагъатда кишиге да керек тюлдюле, ала джашауну къыйын этедиле», - деб, сан этмейдиле, ата-анала да кеслерини борчларын бюгюнлюкде сейир ангылайдыла – сабийлерини къарынлары ач, юслери джалан болмасын, эм биринчи уа – «орус тилни иги билсинле, къалгъаны бары да бошду» деб, балаларын ашхы адетлени джолуна салыргъа ашыкъмайдыла. Айхай, кесинги ашхы адетинг къуруса, аны орну къуру къалмайды – башха миллетлени адетлери, джорукълары орналыб барадыла халкъда: юйдеги къуралса, орусча той этедиле, сабий тууса – орус ат атайдыла. Ахыр джыйырма джылны ичинде туугъан сабийлени атларына къарасакъ, кесибизде ёмюрледен келген атланы бек аз эшитирикбиз, артыкъ да бек къызчыкълада: кёбюсюне Эльвирала, Альмирала, Аурикала, Лауритала, Алинала, Миланала д.а.к. тюбейдиле. Гарб къралланы кючлери бла, бизни адетлирибизге келишмеген джорукъла халкъны мыйысына сингиб, миллет ангысын унутдуруб барадыла.

Кюнден кюннге кеси тилибизни ариулугъун сезмеклик кете барады. Не тюрюю санат да, тамалы кеси миллетчилик сезимледе, кесини халкъыны джоюлмай сакъланган маданиятында орналса, олсагъатда джетишимли, махтаулу да болады. Ажымсыз да, юйдегиден башлаб, къайда да кесини миллетчилик ангысын сакълагъан адамны сыйын кёлтюрюге тыйыншлыды.

Къайсы тилде да тюз, тилни джорукъларын бузмай сёлеширге юрениу уллу магъанасы болгъан ишти. Бу проблеманы амалсызлыгъын кърал дараджада да ангылаб, школада, институтлада «Ана тилде сёлешуно культураны» деген дерсни окъутуу програмалагъа къошхандыла. Ол дерсни баш мурадларыны бири - литература тилде сёлешуно сыйын кёлтюрюдю. Тюз, ариу, литература джорукъланы сакълай сёлешир ючюн, сабийле тилни сёз байлыгъын да, таууш тизгинин да, грамматикасын да иги билерге керекдиле, бу борчла уа адам санлары аз болгъан миллетлени тиллерин окъутууда баш магъаналылары бириди.

Хар миллетни да культура эм тарих традициялары тилде сакъланадыла (Абросимова 2011: 109). Хар адамны да миллет ангысын къурагъан затланы ичинде эм уллу магъана тилге бериледи. Халкъыбызны иги адетлери, джорукълары бла къалай махтана эсек, тилибиз бла, аны байлыгъы, сейирлиги бла да алай ёхтемленебиз.

«Орус тил байды, уллуду, кючлюдю», - дегенди белгили орус джазыучу. Бу оюм бизни къралда хар адамны да мыйысына сингдирилгенди, анга «огъай» дерик табыллыкъ тюлдю.

Бизни тилибизни сёз байлыгъы, сёз хазнасы орус тилден кем тюлдю. Орус тилге башха тилден киргенча бир сёзню къошсакъ а, бизни тилибиз орус тилден да бай боллукъду. Философиялыкъ сагъышланы да, не тюрюю сезимни, оюмну да билдирерге мадар береди тилибиз. Анга шагъатха талай назму тизгин келтирейик: «Нек туады бу джашаугъа бу къадар джан? Дуня шартха нек талпыйды чиририк сан? Нек келебиз бу дунягъа къуанч эте? Джер юсюнден нек кетебиз джылау эте? Дун-дуняны арасында адам инсан – Ангы болгъан, оюм этген джангыз бир джан... Ким буюрду анга джерге тюгенирге? Ёлюм кёрмей джашар онгнга термилирге? Бу соруула хар акъылда къайнайдыла, Джууабларын кече-кюн да сакълайдыла... Адам а не... - заба юде бир къумурсха, джукъ кёралмай, алам деген уллу чарса...» [Семенланы 1992: 105]. «Джер – кёк тенгизде джюзген кемеди, Джетишеди толкъун, къоркъуу да анга, Адам къайгъыргъандан къайгъыра келеди Аны хар кюнден бегирек ангылай»

[Лайпанланы 1986: 34]. «Турлукъду хар зат, тургъаны киби: Ёлюм джашауну джауу болгъанлай, Бир тубан басыб, бир да кюн тийиб, Кюнубюз кете, джауум джаугъанлай...» [Лайпанланы 1986: 17].

Мисалгъа къара сёз бла джазылгъан болмай, айырыб, назму тизгинлени нек алабыз дегенге, Джырчыны сёзлери бла джууаб берирге боллукъбуз: «Назму деген накъырда тюлдю, джюрекегэ эшик ачады».

Бизге ата-бабаларыбыз къойгъан сейирлик тилни ёмюрю къаллай бир боллукъду? Ол бизни къолубуздады. Ана тилибизге уллу кёллюк этиб, анда сёлеширге ыйлыгыб башласакъ, ол унутуллукъду. Юй-турмуш джумушланы баджарса да, литература тилибиз тас боллукъду. Къачан да къарачайлыла бла малкъарлыланы тиллери ариу, адебли, намысха кёре ушагыулу болгъанды. Ушагыусуз сёлешу адебсизликге, оспарлыкъгъа саналгъанды.

Сагъыш бир этейик: ариу, таза къарачай тилде сёлешген кёб адам билебизми? Миллионла бла адамла сёлешген, джюрютген орус тилни дараджасы тюшеди деб, орус алиме да, джазыучула да, кърал къуллукъчула да бек къайгырадыла. Сора биз, гитче миллетчик, тилибизни тас бола баргъанына къуугъун нек этмейбиз?

Бу табсыз иш бизни миллетни арасында да кёб адамны джарсытады: школ устазланы, газетледе ишлегенлени, джазыучуланы, окъуучуланы да. Джангыз кърал къуллукъчуланы, оноу этерге, ишни тюзюне бурдурургъа мадарлары болгъан къауумланы джюреклерни къайгырмайдыла бу ауур ишге.

Тилни сакълауда сёлешу культураны уллу магъанасы барды (Абашева 2018: 13). Орус тилни джюрютгенлени арасында тилни стиль джаны бла сёлешу культурасы тюшгенди деб, къралыбызны башчыларына дери бушуу этедиле. Бизни тилибизни джюрютгенлени уа - къарачайлыла бла малкъарлыланы - сёлешгенлерине тынгыласакъ, эшитгенинг – къуру тыш тилледен кирген сёзледиле. Керек болса, болмаса да, кесибизни тилибизде бар болгъан сёзлени орнуна тыш тилледен кирген сёзлени хайырландыра, эки сёзню къарачайча, ючюнчюню орусча айта сёлешибиз. Барыбыз да кесибизни уллу билимли, культуралы адамлагъа санайбыз, алай тукъум сёлешсек а, культурабызны кемлигине шагъатлыкъ кесибиз этгенибизни ангыламайбыз.

Бусагъат заманда бизни къралда сёлешу тилни культурасыны дараджасы кемсиз тюшгени себебли, школаны гитче классларындан башлаб, баш билим берген учреждениеге (вузлагъа) дери тил чемерликге, сёлешу усталыкъгъа юретиуню, окъутууну юзмегенлей бардырырча мадарла бериледиле.

Окъуучуланы тилни системасындан билимлерин ёсдюрюу процесс, окъутхан бла къалмай, юретиу борчланы да толтурургъа тыйыншлыды. Тилни, аны джорукъларын, мадарларын билиу, риториканы – сёлешу искусствону – билиу, кесинги кёлюндегин толу ачыкъларгъа хыйсаб берген бла къалмай, башха адамланы ангыларына кесинг излегенни сингдирирге, ётдюрюрге да, муратларынга, излегеннге джетерге да болушады, себеб болады. Бу башында айтханыбыз, бизни кёлубюз бла, этилик ишлени, борчланы, муратланы кескин белгилерге мадар береди: ана тилни юсюнден, аны байлыгыны, тил мадарларыны, къурулушуну, джашауда хайырландырылгъан формаларыны юсюнден толу билим берирге; сёлешу культураны тамаллары бла, литература тилни тюрю-тюрю нормалары бла, аны вариантлары бла шагъырей этерге; ораторлукъ искусствону баш шартларына юретирге; адамлагъа бир-бирин ангылауда сёлешу баш мадар болгъанын кёрдюрюрге д.а.к.

Башхача айтсакъ, бусагъатдагы къарачай-малкъар тилни хайырландырылгъан сфераларында, аны сёлешу эм джазма формаларында да джюрютюлген тилни билиуню эм ол тилде

сәләшиуню дараджасын ёсдюрюю хар кьайсыбызны да кьайгыртхан, амалсыз этиллик баш борчланы бириди.

Тил – историялы халда, ёмюрлени узагына тюзеле, джарашдырыла баргъан, адамлагъа бир-бирин ангыларгъа, кёллериндегин билдирирге мадар берген тауушланы, сёзлени, грамматика мадарланы системасыды. Бу системаны адам туугъанындан билиб башлайды. Бешик джырла, таурухла, тегерекдеги адамланы сёлешгенлери – бары да ана тилни тауушларыдыла. Юч – беш джылына сабий талай сёзю биледи, айтымла кьураб башлайды, кеси да эсгермегенлей, тюз сёлешеди, грамматика джаны бла тилни джорукъларын бузмай хайырландырады. Кесини кёлюндегин ангылатады, айтылгъанны ангылайды. Алай а сабий ана тилге системалы халда школда, вузда юренеди (орус тилге уа – сабий садлада, лицейледе д.а.б.). Тилге юрене, окъуй баргъаны бла, адам кьуру тилни системасын билген бла кьалмайды, аны ангысы ёседи, ол халкыны тарихин биледи, тегерекдеги дуня бла шагъырей болады.

Алимле айтханнга кёре, тил – эм уллу, эм кючлю устазды.

Сёз, сәләшиу – адамны культурасын кёргюзедиле, аны ангысыны айныгъан дараджасын белгилейдиле. Аны себебли, ана тилин билиу, аны бла хайырланыу – джамагъатны арасында онглу орун алыргъа излегенге амалсыз керекли затладыла. Айтханыбызча, тилибизни сакълауда, аны сыйын кёлтюрюуде сәләшиу культураны магъанасы бек уллуду, ол кеси да бу затладан кьуралады: литература тилни, аны аууз эм джазма формаларын тынгылы билиуден; сәләшиу болумгъа кёре, коммуникациялыкъ борчланы тыйншы толтургъан тил мадарланы хайырландыра билиуден; сәләшиуде этикалыкъ джорукъланы сакълаудан. Алайды да, сәләшиуню культурасы юч компонентден кьуралады: нормативли, коммуникативли, этикалы. Эм алгъа, эм биринчи, сәләшиу культура литература тилни нормаларын бузмай хайырландырыуну излейди, алай дегенибиз, тюз сәләшиуню. Тил культураны ара багъанасы – тил нормады. Сәләшиу культурада уа нормативли аспект эм магъаналыгъа саналады. «Тюз сәләше билиу – ол махтау (махтанырча зат) тюлдю, тюз сәләше билмеу а – бедиди, - дегенди белгили оратор Цицерон. – Нек десек, тюз сәләшиу уста ораторну ашхы шарты тюлдю, хар гражданинни да (хар адамны да) амалсыз шартыды» (Кожина 2008: 119). Окъуу, билими болмагъан адамны сәләшген заманында тилни джорукъларын бузууу, терс, табсыз, ушагыусуз сәләшиую аны культурасыны, ишленмеклигини, ангысыны дараджасы кьолайсыз болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Окъуу, билими болгъан адамны тилинде халатла уа ол адамны кесини ишине, борчларына, тегерегинде адамлагъа уллу эс бёлмегенине, «хо-хо» деген кёзден кьарагъанына шагъатлыкъ этедиле. Эм алгъа бу школда, вузда, радиола, газетде, телевидениеде, кьрал учреждениеледе ишленгенлени юсюнден айтылады - джамагъатны аллында сюелгенлени юсюнден. Сәләшиу культураны коммуникативли аспекти магъанасы – айтыргъа излегибизни кескин, тыйншы билдирир ючюн, керекли тил мадарланы сайлауду. «Лингвистикалыкъ джаны бла мийик культуралы джамагъатны баш мураты «хар излемни - кесини мадарлары» деген оюм болургъа керекди», - дегенди белгили алим Г.О. Винокур [Винокур 1991: 175]. Сәләшиу культураны этикалыкъ аспекти хар белгили болумда энчи сәләшиу джорукъланы билиуню эм хайырландырыуну излейди. Сәләшиуню этикалыкъ нормалары деб сәләшиу этикетге айтадыла: саламлашыуну, тилекни, сорууну, алгышлауну, разылыкъны танытыуну д.а.к.; «сен» неда «сиз» дегенни, адамны атын толусу бла неда кьысхартыб айтыуну, айланыуну джорукъларын – быланы билиу сәләшиу культураны амалсыз шартыды.

Сәләшиу этикетге сәләшген адамланы джыллары, социал статуслары, аланы араларында келишиуню халы: официал, официал болмагъан, тенглик, ичги, заман, орун эм алача башха факторланы уллу магъаналары барды. Сәләшиу культура оспар тилде сәләшиуге, сыйсыз

сёзлени хайырландырыугъа, ауазны кёлтюрюб, кычырыб, хыны халда сёлешиуге тыйгъыч салады. «Хар тиллини кесини тили Болады анга джулдуз да, Ай да, Ана тилин суймеген – джарлы, узун сёзню кысхасы - алайды», - деб джазды Лайпанланы Б. (Лайпанланы 1986: 47). Алайды да, поэтни бу сёзлерине разы бола, къайсыбыз да, айтхан сёзюбюз, ким да ангыларча тюз, таб къуралгъан, ариу, адебли, кескин, таза болурун излесек, дурус эди.

Хайырландырылгъан литература

Абашева, Д.В. (2018) Семантическая многоплановость текста народной культуры в литературе. Семантика народной культуры в литературе. Материалы международной научно-практической конференции (15-16 марта 2018г.). Москва: МПГУ, С.9-17

Абросимова, Л.С. (2011) Неологизмы как фактор изменения языковой картины мира. *Вопросы когнитивной лингвистики. № 1*. Тамбов: Издательство Тамбовского государственного университета, С.106-110.

Алпатов, В.М. (2015) Языковая политика в России и в мире. Известия РАН. Серия литературы и языка. Т. 74. № 1. С.11-24.

Винокур, Г.О. (1991) О языке художественной литературы. М.: Высшая школа, 448 с.

Захаренко, Е.Н., Комарова Л.Н. и Нечаева И.В. (2003) Новый словарь иностранных слов: 25 000 слов и словосочетаний. Москва: ООО ИФ «Азбуковник», 1040 с.

Кожина, М.Н. (2008) Стилистика русского языка. М.: Флинта, 464 с.

Комлев, Н.Г. (2008) Словарь иностранных слов. Москва: Эксмо, 672 с.

Крысин, Л.П. (1996) Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. Москва: Русский язык, 161с.

Къарачай-малкъар орус сёзлюк (1989) Москва: «Русский язык», 832 б.

Лайпанланы, Билал (1986) «Бусакъла». Черкесск: Къарачай-Черкес китаб басма, 123 б.

Русско-карачаево-балкарский словарь (1965) Москва: «Советская энциклопедия», 200 б.

Семенланы, Сымайыл. (1992) «Джырла бла назмула». М.: Молодая гвардия, 192 б.

Солганик, Г.Я. (2010) Современная языковая ситуация и тенденции развития русского литературного языка. Вестник московского университета. Серия 10. Журналистика и культура русской речи. С.122-134

Улаков, М.З. (1994) Проблемы лексической стилистики карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 113 с.